

**Наслеђе „вишше класе”:
одраз друштва у српском књижевном,
културном и научном наслеђу 18. века
(Прилог проучавању српских грађанских
традиција 18. века)**

Айскраки: У шекспи се разматра културно и научно наслеђе српског грађанства 18. века. Посебна пажња посвећена је анализи садржаја ових традиција и њиховог одраза на ондашње српско грађанско друштво, његове потребе, тежње и идеале.

„У претходним генерацијама рођен је мит: изузетно је велика срећа нашег народа што је из најнародскијих врела потекла његова писана реч. Разгрнимо пуну илузију романтичарских расположења и наћи ћемо убогу истину: наш је народ доживео незавидну судбину да се језик његове културе (у XIX веку) заснује на говору његових најмање културних представника – неписмених људи. (...) Скокови из такве пустоши у културу увек су опасни, једва изводљиви. (...) Крајње је време да се збиља сви отрземо од наивних митова.“

(Милка Ивић, *Од Вука до данас*)¹

„*Просија* класа народа нашега (т. ј. она класа, која у данашње вријеме народ саставља) не уступа ни једноме од 5 или 6 себи оближњи народа ни у разуму, ни у пошћењу, нити и у каквој другој добродјетели (то свједоче сви људи, који су виђели и познали народ наш); а *вишија* класа (премда би јој се могло изоставити једно и *ш* и *с* ?) онакова је, као што се одрањује, и у каквом стању живи. Ако простој не чини срамоте, чести сувише не чини ништа.”² Тако је, негде на самом почетку расправе о српском књи-

¹ Milka Ivić, „Od Vuka do danas”, u: *Поља* 77, 1965, с. 1-2. (Цитирано према: Milka Ivić, *О Вуковом и вуковском језику*, Београд 1997, с. 35-36).

² Вук Ст. Караџић, „Глас народољубца. Песна лирическо-дидактическа, посвећена српском роду. Л. М. Л. 1819.”, цитирано према: Вук Стеф. Караџић, *О језику и књижевности*. *Изабрани списи*, Београд 1987, стр. 96. (Тај Караџићев текст, није објављен за његова живота.)

жевном језику, Вук Караџић размишљао о различитим социјалним слојевима, тј. језиком тога времена речено, сталезима или класама тадашњег српског друштва.

Његово размишљање указивало је на још један, не лако уочљив и у литератури не нарочито обрађен, проблем који се појавио током расправе о српском књижевном језику – на проблем разуђености тадашњег српског друштва и социјалног сучељавања различитих слојева становништва. За историографију је то питање изузетно важно пошто омогућава да се расправа о српском књижевном језику проучава изван уских лингвистичких оквира, у знатно ширем контексту друштвене историје српског народа.

Осамнаестовековни развој српског народа у граничним областима две по много чему различите и супротстављене царевине Аустрије и Турске, пресудно је утицао на социјалну стратификацију српског друштва почетком 19. века. Историјске околности утицале су да се током 18. века у оном делу српског народа који је живео у северозападним покрајинама Отоманске империје у погледу друштвене организације учврсти рурални, традиционални социјални модел, који је показивао тек назнаке социјалне стратификације. Насупрот томе, међу Србима који су од времена Великог бечког рата (1683-1699) живели у Хабзбуршкој монархији, било је јасно изражено друштвено раслојавање, појавило се грађанство, развијана је грађанска култура и формиране су друштвене елите. Услед тога се центар политичког и друштвеног развоја српског народа током 18. века изместио ка северу, ка Аустрији. Избијање српских револуција 1804. и 1815. године унело је потпуни преокрет у дотадашњи друштвени развој. Револуције су у први план избациле рурално српско становништво из Турске. Оно је преузело улогу политичког предводника, што је утицало на то да се гравитациони центар даљег друштвеног развоја српског народа премести на југ. Деветнаестовековни историјски развој у потпуности је потврдио тај преображај.

У тим, нимало једноставним, околностима започела је расправа о српском књижевном језику, чији је иницијатор био Вук Стефановић Караџић. Историја полемике углавном је позната. Зна се да су је отпочели Караџић и Видаковић; да се у њу укључио читав низ истакнутих књижевника и интелектуалаца, попут Платона Атанацковића, Саве Мркаља, Јоакима Вујића, Лукијана Мушицког, Глигорија Гершића, Саве Текелије, Јована Стерије Поповића, Јована Хаџића, Василија Лазића, Евгенија Јовановића, Јована Стејића, Гаврила Поповића, Никанора Грујића, Ђуре Даничића и др.; да су дојучерашњи истомишљеници, ширењем теоријске основе расправљања, често постајали опоненти, попут Караџића и Мушицког и Караџића и Стејића; да је формирањем Друштва српске словесности читава расправа подигнута на највиши, академски ниво.

Познато је да је расправа, такође, имала неколико фаза. Прву, 1815-1818, током које су се, супротстављајући различите језичке концепте, српски и славеносрпски, у центру спорења нашли Караџић и Видаковић. Другу, коју је обележила полемика поводом првог издања Вуковог „Српског рјечника“, 1818, подстакнута ласцивним и опсеним речима којима је Речник обиловао, али још више мењањем графичког лика азбуке и увођењем латиничне графеме „ј“ у српску ћирилицу. Другу фазу обележила је и песма Лукијана Мушицког „Глас народољупца“, која је 1819. узбуркала српску јавност. Ипак, највише страсти у тој фази изазвала је полемика поводом различитих језичких проблема, коју су током 1821. године, на страницама *Новина сербских*, водили Караџић, Мушицки, Јоаким Вујић, Глигорије Гершић и други. Та полемика често је прелазила границе острашћене распре и почињала да наликује на бескомпромисну свађу. Најзад, трећу фазу, започету крајем тридесетих година, обележила је полемика Караџића и Хаџића, која се водила око два различита концепта књижевне кодификације српског говорног језика (што је указивало на то да је пређашња дилема: српски или славеносрпски, већ тада била напуштена/решена у корист српског). Ту фазу спорења је, како се сматра прилично ефектно, у Караџићеву корист окончао млади Ђуро Даничић 1847. године, познатом полемичком студијом „Рат за српски књижевни језик и правопис“. Након тога уследила је контроверза коју је у јавности изазвало објављивање Вуковог превода „Новог завјета“, 1847. године. Епоха полемика завршена је потписивањем „Бечког књижевног договора“ (1850) и широким прихватањем Вуковог концепта кодификације српског књижевног језика.

Познато је и да се у полемику снажно уплitala политика. Најпре је, на захтев митрополита Стратимировића, кнез Милош забранио штампање књига Вуковом ћирилицом у Србији (1832). Затим је кнез Михаило делимично укинуо ту забрану (1860), прописавши да се старом азбуком морају штампати званична издања и школске књиге. Након чега је Вукова азбука службено прихваћена на Великој школи (1865). Да би, најзад, 1868. кнез Михаило укинуо свако ограничење на њену употребу. Позната је, најзад, и чињеница да је током полемике српски књижевни језик доживео потпуну трансформацију.³

³ Основни историјски преглед развоја српског језика, са освртом на најважнију литературу, може се наћи у радовима: Павле Ивић, *Историја српског књижевног језика*, Београд 1971; Павле Ивић, „Језичке прилике код Срба у раздобљу од 1537. до 1699. године“, у: *Историја српског народа* III-1, Београд 1993, с. 105-134.; Павле Ивић, Александар Младеновић, „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804“, у: *Историја српског народа* IV-2, Београд 1986, стр. 69-106. (Даље: П. Ивић, А. Младеновић, „О језику код Срба 1699-1804“, *ИСН* IV-2...); Павле Ивић, Јован Кашић, „О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године“, у: *Историја српског народа* V-2, Београд 1983, стр. 311-380. (Даље: П. Ивић, Ј. Кашић, „О језику код Срба 1804-1878“, *ИСН* V-2...)

* * *

Када је расправа отпочела, на друштвеној сцени појавиле су се две супротстављене групе. Прву је окупљао Караџић, који је језичку реформу темељио на говорној пракси оног дела народа који је тада живео у Турској, али који се захваљујући револуцијама појавио на друштвеној позорници као важан политички фактор који обећава. Друга се формирала око његових опонената, најпре Видаковића и Стратимировића, а потом и око Хаџића, Стерије, Стејића и др., који су се залагали да се у основицу књижевног језика угради књижевно наслеђе углавном Срба који су живели у Хабзбуршкој монархији, а да се за основ тог језика узме говор српског грађанства у јужној Угарској. Тиме је особена подвојеност дотадашњег друштвеног, културног и цивилизацијског развоја била потпуно изражена.

Истина, проблем сучељавања различитих социјалних слојева у српском друштву почетком 19. века свакако није представљао доминантно питање током готово полувековне расправе о нормативизацији књижевног језика код Срба. Ипак, одрази тог сучељавања били су латентни током расправљања. Најпре у дилеми око тога који говор треба узети за основицу књижевног језика – говор народне књижевности, тј. рурални херцеговачки језички код, на чему је инсистирао Вук, односно говорну матрицу српског грађанског слоја из јужне Угарске, на чему је инсистирала већина његових опонената. Потом су се та сучељавања могла препознати у расправи о лексичком фонду, на коме ће бити изграђиван савремени српски књижевни језик. Она су се најјасније исказивала у полемикама о „вишем” и „нижем” стилу у књижевности (тј. о потреби или штетности очувања неке врсте диглосије у српском језику), а потом и у расправама о озбиљним недостацима лексичког фонда усмене народне књижевности за потребе изградње научне и уопште културне терминологије (позната сугестија о томе да ће прихватање језика усмене народне књижевности и посебно одбацивање лексичког фонда славјаносрпског језика неминовно довести до озбиљног недостатка апстрактних, пре свега филозофских термина у српском језику). Најзад, када је већ било извесно да ће у вишедеценијским спорењима превладати Караџићев концепт како будуће књижевне основице језика, тако и реформисане варијанте ћирилице – позни одјек тих сучељавања исказивао се бројним упозорењима да ће потпуно одбацивање пре свега грађанске ћирилице, која је током 18. и прве половине 19. века била у употреби међу Србима, неминовно довести и до потпуног заборављања дотадашње књижевне, културне и научне баштине српског народа. То давнашње упозорење, време је показало, и није било сасвим без основа.

Упркос томе, наука се веома ретко, случајно и нецеловито бавила тим данас заборављеним наслеђем.⁴ У том погледу значајно је размотрити српско културно наслеђе 18. века, пре свега због чињенице да су те садржаје често мистификовали – како присталице тако и противници Караџићеве радикалне реформе језика – а да при том, заправо, нису били ваљано (а често ни уопште) анализирани. Истовремено, таква анализа омогућава да се у тим, данас заборављеним садржајима уочи специфичан одраз ондашњег српског грађанског друштва, његових потреба, тежњи и идеала...

На граници две цивилизације: одраз друштва у расправи о језику

Неуједначен, ометан и прекидан историјски развој српског друштва, културе и језика од 16. до 19. века (најпре у оквирима Турске, а од 18. века паралелно, у границама Турске и Аустрије) умногоме се одразио на садржаје расправе о српском књижевном језику. На свој начин, дисконтинуирани развој језика и друштва условио је да до расправе уопште дође.

У предвечерје спора, 1805. године, у писму Доситеју Обрадовићу, Стефан Стратимировић је указивао на који се начин политички и социјални потреси и створене друштвене различитости одражавају на српски језик: „Другојачије говори простиј Србин у Срему, Банату, Бачкој, и горњој Мађарској; а другојачије у Славонији, Лици, Далмацији, Босни и Србији (...) Еште другојачије говори просто Србски, класа Свјашћеников, Официеров, учених, трговцев, художников, рукоделцев, и всех с култивирани људми смешћених Србов, а другојачије класа прости земледелцев, или возаров, слуг, говедаров, овчаров, и прочих подљејших људеј, кои нити речи имаду доста нити их право изговарају, но разврашћавају, нити кадгод књига читају.”⁵ Слично су размишљали и Милован Видаковић⁶, Лукијан Мушиц-

---

⁴ Изузетак представљају радови Мите Костића: Мита Костић, *Досијеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1959, Мита Костић, *Гроф Колер као културно-просветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932; те научни опис Милорада Павића: Милорад Павић, *Историја, сјалеж, сјил. Језичко ѿамћење и ѿснички облик II*, Нови Сад 1985, Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и ѿредромантизма*, Београд 1979, Милорад Павић, *Раћање нове српске књижевности. Историја српске књижевности барока, класицизма и ѿредромантизма*, Београд 1983. година.

⁵ Стефан Стратимировић, „Љубезни Обрадовић...”, у: *Летопис Маишце српске књ. 42 (1838)*, с. 121-122.

⁶ Милован Видаковић, *Љубомир у Елисиуму или Свећозар и Драгиња. Моралнаја ѿвесѿ. Част I*, В Будиме 1814, с. VI-VII.

ки⁷ и, нешто доцније, Јован Стејић, који је такође указивао на то да у односу друштвених структура и језика постоје одређене неусклађености: „Као што ратар и свакиј тежак изумева и прави себи посебне речи за свој живот и своје потребе, и говори по свом чувству и разуму; тако образован и учен човек тражи и прави нужне речи за предмете неизмериме области науке и потребе снажне уметности, и даје језику ону правилност и чистоту, и ону јасност и обилност израза, која задовољава облагорођено људско чувство и строго оцењујући просвећениј разум, једном речи око тога ради, да га начини језиком образованим и писменим”⁸. Можда најексплицитније о друштвеној димензији језичких проблема, са конкретним примерима, писао је Евстатије Михајловић⁹.

Друштвене промене и неуравнотежен развој српског друштва, нарочито током 18. века, неминовно су се исказивали у самом језику, а поготово у полемици која је вођена почетком 19. века.

А) „Конкуренција експеримената”: Два друштвена модела

У различитим концептима будућег језичког развоја, истакнути руски славист, српски ђак Никита Иљич Толстој препознао је одраз политичких и друштвених промена и прелома, својеврсну конкуренцију друштвених и културних експеримената¹⁰. И заиста, када је у питању културно наслеђе 18. и 19. века, сусрећемо се са два културна модела која су се суочила на друштвеној сцени у време полемике о српском књижевном језику:

(а) *Народњачки концепт српске културе*. Обликован је током 18. века, међу Србима у Турској (у виду усменог народног стваралаштва). Вук Караџић је тај концепт уобличио у кохерентан систем заснован на кодификацији језика усменог народног стваралаштва. Културни концепт оличен у сакупљачкој делатности Вука Караџића имао је мало веза са традицијама елитне књижевности и културе које су се развијале у дугом временском раздобљу од средњег до краја 17. века. До тога је дошло услед застоја у друштвеном развоју српског народа у Отоманској империји, током 18. века, због недостатка социјалне и културне модернизације, непо-

⁷ Лукијан Мушицки, „О српском језику и граматици”, у: *Лейпциг Машице српске*, књ. 45 (1838), с. 67-68.

⁸ Јован Стејић, „Предлог за српскиј речник и српску граматику”, у: *Гласник Друштва српске словесности*, св. 5 (1853), с. 1-3, 5.

⁹ Евстати(је) Михајловић, *Обрана језика српског од изопачавања и просијачења његовог и кирилице од вуковице*, У Великом Бечкереку 1863, с. 7-14.

¹⁰ Н. И. Толстой, „Литературный язык сербов в конце XVIII – начале XIX века”, в: *Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков*, Москва 1978, стр. 270.

стојања школа и социјалне нивелације. Но, тај концепт, потекао из доминантно руралне српске средине, био је чврсто утемељен у говорном језику већине народа.

(б) *Грађански културни концепт*. Појавио се на друштвеној сцени крајем 18. века. Проистекао је из српског друштва у Хабзбуршкој монархији, које је након Бечког рата имало специфичан развој, различит у односу на Отоманску империју. У њему су се преплитали и прожимали разнородни елементи. Традиције српске елитистичке културе, које су се у каквом-таквом континуитету развијале од средњег века. Различити страни утицаји који су у српску културу продирали захваљујући интелектуалној елити образованој на средњоевропским универзитетима, или преко рускословенског. И најзад, традиције саме грађанске културе створене захваљујући релативно несметаном раду српских школа и еманципацији друштвених елита током 18. века на хабзбуршком тлу. Тај културни концепт није био ни кохерентан, ни потпуно уобличен у јединствен систем. У њему су се подједнако истицали и клерикални и грађански елементи, често неусклађени, па чак и међусобно супротстављени. Носиоци грађанског културног концепта нису на друштвену сцену ступили јединствено, са јасном визијом и нормом књижевног језика. Заговарали су чак две различите језичке норме – славјаносербску (Стефан Стратимировић, Милован Видаковић, Сава Текелија и др.) и народну, али писану грађанском ћирилицом и уобличену према говорном моделу који је био у употреби у градовима, варошима и селима Хабзбуршке монархије (Јован Хаџић, Јован Стерија Поповић, Јован Стејић и др.). Са тако разуђеним идејама српско грађанство је ушло у епоху полемика које је водио Караџић. Ипак, њих је уједињавала идеја да би било какав радикалан прекид са дотадашњим књижевним и језичким наслеђем (који је заговарао Вук) означио погубан дисконинуитет у културном развоју и занемаривање и заборав традиција које нису створене на народном језику.

Та два културна концепта снажно су се сукобила око нормирања српског књижевног језика. Садржаји полемике омогућавају да се тај сукоб јасно уочи. Реч је, заиста, била о конкуренцији различитих експеримената: револуционарног (деволутивног?), који је заговарао Вук предлажући радикалну језичку реформу, и еволутивног, оличеног у разноликим језичким мешавинама, за које се, у жељи да корпус дотадашњег културног наслеђа угради у основе будућег развоја, залагала српска грађанска интелигенција. Током полемике исказивале су се и бројне разлике руралног и урбаног елемента, нарочито заострене са политичком експанзијом српског сељаштва, коју су донели устанци.

Грађански културни концепт везивао се за елитистичку културу танког друштвеног слоја српског градског и варошког становништва из Хабзбуршке монархије и умногоме је био одређен општим европским културним и интелектуалним утицајима. Насупрот њему, народњачки концепт културе, својеврсна „цивилизација гуња и опанка”, за коју се залагао Вук Караџић, био је заснован на народној, епској поезији, традиционалној култури српског села и руралним митовима и легендама. По томе је он био знатно ближи доминантној већини тадашњег српског становништва. Али је истовремено сразмерно био удаљен од најважнијег конзумента књижевне, научне, уметничке и, уопште, културне продукције, српског грађанина. Истина, он није био непознат српском грађанству. Напротив. Народна поезија била је раширена и популарна у свим слојевима тадашњег српског друштва. Ипак, српски грађанин, школован на неком од средњо-европских универзитета, није се могао задовољити искључиво културном понудом усменог народног стваралаштва. С друге стране, српском сељаку је веома мало значила културна понуда, која је садржавала штампу, позориште, научне студије, теолошке трактате, уметничку поезију итд. Његове културне потребе и даље је задовољавао свет митова и легенди очуваних и створених у усменом народном стваралаштву.

* * *

Прекид и промена коју је у културни развој унела Караџићева радикална језичка реформа и, преко ње, општа глорификација „цивилизације гуња и опанка” (до које је, делом, дошло и због општеевропског одушевљења народним стваралаштвом, нарочито развијеног у доба романтизма), ипак се крајем 19. века слила у јединствену културну целину са новом грађанском културом коју је стварала српска друштвена елита. Но, сада су у основе те културе биле уграђене културне вредности на којима је Караџић заснивао своју радикалну језичку реформу. Већ у то доба, баш као што су наслућивали бројни Вукови опоненти, књиге и књижевност који су настајали на грађанском језику 18. века све су теже могли наћи свог читаоца. Тиме су у други план потискиване и полако препуштане забраву оне културне традиције које су се везивале за српско грађанство.

То је реалан резултат „конкуренције различитих експеримената”, која се на српској друштвеној сцени појавила крајем 18. и почетком 19. века. На том закључку могуће би било заокружити приказ тог феномена. Но, он се није исцрпео практичним друштвеним прихватањем Вуковог језичког и културног концепта.

Резултати сукоба два различита културна концепта поново су актуелизовани њиховом политичком инструментализацијом. Политичка употреба, којом су обновљене старе расправе и недоумице из времена полемике (свакако, схваћене из потпуно другачијег угла), имала је велику тежину и осетљивост, тим пре што су за језик, у превратним политичким временима 19. и 20. века, била везана осећања националне припадности. „Гуњ и опанак”, а с њима и цивилизација коју су симболизовали подједнако као и Вук, у потпуности су одговарали популистичкој реторици коју су, крајем прошлог века, у политички живот Србије увели радикали Николе Пашића.¹¹ Након тог доба концепт народне културе и језика, оличен у српском селу и сељаку, постао је значајан елемент политичке комуникације. Око њега су се формирале три основне симболичке јединице: (а) народни, односно сељачки језик и народно језичко стваралаштво, (б) сељачка култура, и (в) народне, тј. сељачке психичке особине.¹² У политичкој реторици „цивилизација гуња и опанка” била је често априорно супротстављана грађанском културном концепту, као нешто што одражава праве (националне или класне) вредности, и са тих позиција означавана и слављена као највиша културна вредност. Насупрот томе, потпуно су занемариване и негиране традиције грађанске културе, која се, у епохама барока, рококоа, просветитељства и предромантизма, развијала међу Србима у Хабзбуршкој монархији, доследно се настављајући на дотадашњу српску књижевну и културну традицију.

Услед тога, у савременом српском друштву и представа о српском сељаку, и (митологизована) личност Вука Караџића, представљају важне симболе колективног идентитета. И данас се, чак и у науци, могу чути уверавања да: „Устанак, Вук Караџић и народна песма, три момента која стоје у нераскидивој вези, чине основицу на којој је почела да се изграђује и којој се стално изнова враћа српска култура XIX и XX века.”¹³

Мора се приметити да такво уопштавање, уз све уважавање ауторовог става, чини преуску основу за разумевање српске културне историје и схватање основа на којима почива савремена, нововековна култура. Истицање три елемента, „борбе”, „Вука” и „народне песме”, „на којима је српска култура изграђена и којима се стално враћа”, представља, заправо,

¹¹ Андрей Шемякин, „Никола Пашич и сербское общество. Взгляд из эмиграции (1883-1889)”, у: *Годишњак за друштвену историју* II-1 (1995), с. 1-18.

¹² Слободан Наумовић, „Устај сељо, устај роде: Симболика сељаштва и политичка комуникација у новијој историји Србије”, у: *Годишњак за друштвену историју* II-1 (1995), с. 52-53.

¹³ Јован Деретић, „Први устанак и српска култура”, у: *Први српски устанак*, Београд 1981, с. 162.

свођење основице савремене српске културе на културни концепт усмене народне (патријархалне) културе почетка 19. века. Таквим односом потпуно се маргинализују и занемарују традиције српске грађанске културе 18. и 19. века, оличене у књижевном раду Орфелина, Венцловића, Видаковића, Стерије, Мушицког, Хаџића; у научним достигнућима Орфелина, Рајића, Трлајића, Стојковића, Соларића, Стејића; педагошкој делатности Теодора Јанковића и Стефана Стратимировића; сликарству Христофора Жефаровића, Захарије и Јакова Орфелина; новинарском раду Маркидеса Пуља, Стефана Новаковића, Димитрија Давидовића; театру који су стварали Јоаким Вујић и Стерија; издаваштву, развоју правне мисли (Стерије и Хаџића), па и меценатству Саве Текелије.

Уопштавања и поједностављивања која основицу савремене српске културе своде на концепт усмене народне (патријархалне) културе ремете нормалан развој друштвене свести. Најпре, таква уопштавања на извештан начин конфронтирају културни концепт народне културе свим грађанским културним концептима краја 18. и почетка 19. века (просветитељском, класицистичком, предромантичарском), разбијајући свест о јединственом (и континуираном) културном наслеђу српског народа. Осим тога, инсистирање на вредностима руралне културе, њеним конфронтирањем са грађанском културом краја 18. и почетка 19. века, које је погодно реторици политичког популизма и сужавало и осиромашивало основе савременог културног самосазнања, у извесном смислу је садржавало чак и заметке антиинтелектуализма.

Свођење културног наслеђа на „Устанак, Вука и народну песму” битно је одредило (и још одређује) колективно памћење српског народа.

„Обележавање успомена” – како је нагласио Џон Гилис – „по дефиницији је друштвено и политичко, у себе укључује усклађивање појединачних и групних сећања, чији се резултати могу појавити, у суштини, као производ процеса сталне расправе, борбе и, у неким случајевима, разарања.”¹⁴ Управо на тој двострукој основи (политичкој и друштвеној), профилисаној сталним расправама и борбама, могуће је разумевање савременог (19. и 20. век) друштвеног односа према „цивилизацији гуња и опанка” и Караџићу, с једне, и његовим опонентима, те грађанским културним традицијама, за које су се они залагали, с друге стране.

Обележавање традиција у српском друштву омеђено је и одређено сталним притиском политичког на колективно памћење (а у оквиру тога и на обележавање традиција). Тај притисак није био својствен само за комунистичке власти (којима се, иначе, симболика „гуња и опанка” потпуно

¹⁴ John R. Gillis, „Memory and Identity: The History of a relationship”, in: J.R.Gillis (Ed.), *Commemorations. The politics of National Identity*, New Jersey 1994, p. 5.

уклапала у идеолошки концепт „радног народа града и села” и „широких народних маса”). Напротив, он није био стран ни владајућим елитама у 19. веку. Јасно се исказивао током непријатељстава, нетрпељивости и политичких борби које су водиле две српске династије, Карађорђевићи и Обреновићи; те у политичким сукобима напредњака, либерала и радикала крајем 19. века. Актуелизован је и са појавом југословенске идеје, те с њеним практичним остварењем у Краљевини Југославији (у оквирима концепта интегралног југословенства).

Тиме је знатно осиромашен наш савремени однос према садржајима прошлости и укупном друштвеном и културном наслеђу српског народа. Створени су предуслови да у друштвеном односу према историји уместо рационалних и научно заснованих знања преовладају поједностављене, стереотипне представе. Садржаји давно окончане полемике о књижевном језику, и учесници у расправи, претворени су у својеврсне политичке симболе којима се стално манипулише и који се изнова актуелизују у свакој новој кризној политичкој ситуацији.

Б) Грађанске традиције 18. века

Стална политичка употреба традиционалних симбола умногоме је девалвирала садржаје самих традиција.

Мит о Вуку и народњачка култура с временом су постали погодни симболи око којих су национални колектив политички мобилисали и популистички настројени радикали и заговорници интегралног југословенства, али и комунисти.

Насупрот томе, за традиције српског грађанства, оличене у Вуковим опонентима (или још прецизније, у њиховом отпору Вуку), „залагали су се најчешће људи десне оријентације блиски црквеним круговима, који су замерали Вуку што је посељачио српску културу приволевши књижевнике да говоре језиком свињара, уместо да је свињаре навео да говоре језиком књижевника”.¹⁵ Но, њихове замерке често су биле магловито и нејасно формулисане, и као такве пре су представљале политички став и својеврсну друштвену побуну против занемаривања културног наслеђа него што су одражавале озбиљан научни закључак заснован на темељним истраживањима.

У том колоплету политичке пропаганде, незадовољства, друштвене митоманије и нејасно формулисаних замисли потпуно се замаглио стварни садржај онога што је чинило културне традиције српског грађанства 18. века.

---

¹⁵ С. Наумовић, „Устај сељо, устај роде...” с. 53.

Захваљујући њиховој политичкој инструментализацији, културне традиције српског грађанства биле су готово увек или некритички прокажане или, такође некритички, глорификоване. Тако је било још од доба полемике, када их је Караџић потпуно одбацивао¹⁶, односно када су његови опоненти указивали на то да ће радикалан прекид са дотадашњим стваралаштвом довести до његовог заборава. У даљим интерпретацијама тај искључиви модел још више је поједностављен, а читав проблем све чешће свођен само на проблем „језика свињара” или „посељачења културе”. Тиме су и сами садржаји те, занемарене, културе полако потискивани у други план. Због тога и не треба да чуди што су и они у колективном памћењу преживели само на нивоу симбола. А ти садржаји могу, као, уосталом, и садржаји саме полемике, помоћи знатно слојевитијем и свеобухватнијем разумевању наше друштвене историје. Покушаћемо да докажемо ту тврдњу анализом једне библиографије, на трагу идеје да је библиографија: „увек извор многих и различитих података, (...) од оних чији наизглед штури подаци богато осветљавају историју означавајући њен суженији или разуженији ток, којим се превазилази дотадашње, заједно са прекидима које је доносио развитак или које су наметале кризе”.¹⁷

Анализа је обављена на основу података које пружа „*Српска библиографија 18. века*”¹⁸, за чије постојање српска култура може бити захвална изузетном прегалаштву библиографа „аматера”, лекара др Георгија Михајловића.

Михајловићева библиографија јасно одсликава српско друштво и пружа изузетно драгоцен материјал за проучавање српске друштвене историје 18. века. Она не омогућава само анализу књижевне продукције већ је веома значајна и за разумевање модернизацијских процеса, појаве и еманципације друштвених елита и развоја укуса читалачке публике. Њен значај се, у контексту полемике о књижевном језику, огледа и у томе што пружа незаобилазне податке о садржајима традиције на чије очување су се позивали Караџићеви опоненти.

Библиографија, којом су обрађена и издања римокатоличких Срба и других Словена штампана брзописном ћирилицом¹⁹, обухвата, са додатком, укупно 413 књига и објава од 1700. до 1800. године (од којих изван

¹⁶ Вук Ст. Караџић, „Глас народољубца. Песна лирическо-дидактическа, посвећена сербском роду. Л. М. Л. 1819.”, цитирано према: Вук Стеф. Караџић, *О језику и књижевности. Изабрани сјиси*, Београд 1987, стр. 96.

¹⁷ Андреј Митровић, *Прошћивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд 1996, с. 74.

¹⁸ Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964.

¹⁹ Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. XXI.

број представља поновљена издања). Међутим, ако се од тих 413 наслова одузме пет фиктивних,²⁰ тада укупан број књига и објава које су обрађене у библиографији износи 408. Са каснијим допунама и додацима, укупан број српских књига објављених у 18. веку достиже цифру од приближно 480 (рачунајући и књиге објављене на руском, латинском, немачком и мађарском).²¹ Самим тим наслови обухваћени овом библиографијом представљају, заправо, штампано књижевно наслеђе српског 18. века.

Анализом наслова тих књига могуће је створити тачну представу о читалачким интересовањима српског друштва 18. века. Основна подела обављена је у односу на: (а) богословску, тј. теолошку литературу (у коју су сврстане богослужбене књиге, али и друга теолошка литература, попут богословских правила за свештенство, теолошке поезије, описа Јерусалима и Христовог гроба итд.); (б) световне, односно лаичке књиге штампане ћирилицом и (в) књиге штампане на другим језицима (латинском, немачком и мађарском), које су обухваћене библиографијом било зато што су се садржајем односиле на живот српског народа у Хабзбуршкој монархији (попут „Привилегија” Леополда I), или што су њихови аутори били Срби (Никола Кишдобрански, Дионисије Павловић, Петар Милорадовић, Сава Текелија, Григорије Јакшић).

Српска библиографија 1700-1800. године

ВРСТА ЛИТЕРАТУРЕ	БРОЈ КЊИГА	%
Богословска/религиозна литература	140	34,3%
Лаичка литература штампана ћирилицом	243	59,6%
Књиге на другим језицима:	25	6,1%
- латински	(17)	
- немачки	(4)	
- мађарски	(4)	
УКУПНО	408	100,0%

Уочљиво је да је током 18. века нешто више од трећине објављених књига имало богословско, односно теолошко обележје. При том би требало имати на уму да су и у многим лаичким књигама доминирали религи-

²⁰ Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. XX.

²¹ Приликом штампања библиографије сам Георгије Михајловић је у „Додатку” навео још шест наслова (од чега четири представљају исправке већ обрађених јединица или поновљена издања појединих књига за које је касније прикупио податке). Упореди: Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. 363-367; а касније је објављена и допуна ове библиографије: *Прилози Српској библиографији XVIII века*, Инђија 1983. година.

озни садржаји (нпр. у „букварима” за школе), те да је велики број књига својим садржајем одражавао религиозни дух епохе. Ти подаци потврђују закључке о великом утицају који је у друштвеном животу имала црква.

Но, ти збирни бројеви још нису довољно речити да би се на основу њих могли доносити далекосежнији закључци о осамнаестовековном српском друштву. За то је потребно анализирати промену односа религиозне и лаичке литературе током времена, и најзаступљеније родове у књижевној продукцији 18. века.

Увећање продукције штампаних књига током 18. века

Период 1700-1725. година

ВРСТА ЛИТЕРАТУРЕ	БРОЈ КЊИГА	%
Богословска литература	10	100,0%
Лаичка литература штампана ћирилицом	0	0,0%
Књиге на другим језицима	0	0,0%
- латински	(0)	
- немачки	(0)	
- мађарски	(0)	
УКУПНО	10	100,0%

Период 1726-1750. година

ВРСТА ЛИТЕРАТУРЕ	БРОЈ КЊИГА	%
Богословска литература	5	31,3%
Лаичка литература штампана ћирилицом	9	56,2%
Књиге на другим језицима	2	12,5%
- латински	(2)	
- немачки	(0)	
- мађарски	(0)	
УКУПНО	16	100,0%

Период 1751-1775. година

ВРСТА ЛИТЕРАТУРЕ	БРОЈ КЊИГА	%
Богословска литература	45	45,0%
Лаичка литература штампана ћирилицом	47	47,0%
Књиге на другим језицима	8	8,0%
- латински	(8)	
- немачки	(0)	
- мађарски	(0)	
УКУПНО	100	100,0%

Период 1776-1790. година

ВРСТА ЛИТЕРАТУРЕ	БРОЈ КЊИГА	%
Богословска литература	28	26,9%
Лаичка литература штампана ћирилицом	69	66,4%
Књиге на другим језицима	7	6,7%
- латински	(4)	
- немачки	(3)	
Мађарски	(0)	
УКУПНО	104	100,0%

Период 1791-1800. година

ВРСТА ЛИТЕРАТУРЕ	БРОЈ КЊИГА	%
Богословска литература	52	29,2%
Лаичка литература штампана ћирилицом	118	66,3%
Књиге на другим језицима	8	4,5%
- латински	(3)	
- немачки	(1)	
- мађарски	(4)	
УКУПНО	178	100,0%

Ова анализа јасно показује да је почетак века (1700-1725) у потпуности био обележен објављивањем искључиво богословске литературе. Такође је евидентно да је у то доба у српском друштву књига још била веома ретка и очито скупа „роба“ (у првој четвртини века објављено је свега 2,5 одсто свих књига штампаних током 18. века). Међутим, тај податак може указивати и на смањене потребе за читањем у српском друштву. Насупрот томе, у последњој четвртини 18. века (1776-1800) објављен је знатно већи број световних књига штампаних ћирилицом, што потврђује закључке о еманципацији српског грађанства у односу на цркву. Упркос томе продукција богословске литературе била је у то доба знатна (кретала се између једне трећине и једне четвртине свих објављених наслова).

У последњој деценији 18. века било је објављено чак 43,6 одсто свих српских књига штампаних током 18. века (178). Та чињеница, уз податак да је тих година број лаичких књига достигао чак две трећине укупне продукције, јасно сведочи о привредном јачању, модернизацији и културном развоју српског грађанства. У то време потреба за књигом постала је неупоредиво већа но што је то била на почетку века, а очито је да се и финансијска моћ купаца српских књига знатно поправила (с тим што је са развојем технике и сама књига донекле појевћинила).

Анализа заступљености књижевних родова у продукцији 18. века помаже да се уочи у ком правцу је била усмерена модернизација тадашњег српског друштва, за које области духа је владало повећано интересовање и на који начин су се развијали укуси читалачке публике.

Анализа књижевне продукције током 18. века према родовима

ВРСТА ЛИТЕРАТУРЕ	БРОЈ	%
Богословска литература	140	34,3%
Лаичка литература	268	65,7%
- Историографија	20	
- Књижевност	46	
- Филозофија	3	
- Природне науке	9	
- Друштвене науке (укључујући лингвистику, граматике и сл.)	6	
- Географска литература (карте)	6	
- Школски уџбеници	47	
- Педагошка литература (годишњи извештаји, приручници и сл.)	16	
- Законодавни акти	31	
- Хералдички албуми	5	
- Стручни приручници за свакодневни живот	7	
- Штампана/периодика	6	
- Календари	6	
- Свечани говори ("Слова")	15	
- Брошуре и памфлети	10	
- Речници	4	
- Преводна књижевност	24	
- Каталогси, библиографије, "објаве" (претплата)	7	
УКУПНО	408	100,0%

Подаци о књижевним родовима српских књига штампаних током 18. века могу помоћи да се уоче интересовања тадашњег српског друштва. Највећа пажња била је усмерена на школство, тј. на образовање деце (штампано је 47 уџбеника и 16 књига везаних за просветну проблематику). Сразмерно велико интересовање тадашњег српског друштва владало је и за лепу књижевност домаћих аутора (46 књига), али и аутора из иностранства (24 превода). На све већу уклопљеност српског друштва у европске књижевне токове указује релативно велики број превода (24), који још више добија на значају ако се има у виду да су припадници образоване српске елите, школовани на страним универзитетима, могли да читају страну књижевност у оригиналу. Модернизацијски процеси у друштву наметали су већу потребу за комуникацијом, која се током последње деценије века (1791-1794) исказала у појави првих новина, али и других периодич-

них издања, календара, брошура, памфлета и јавних говора (укупно 37 издања). Друштвено интересовање за историју такође је било развијено током 18. века (20 наслова), док је промену у доживљавању света (коју је донело просветитељство), те повећано интересовање за друге земље и непознате пределе показивало објављивање првих географских карата. На културну модернизацију српског друштва, која подразумева повећано интересовање за књигу, указује и објављивање штампарских каталога и библиографија, те различитих „објава” помоћу којих је српски читалац могао да дође до жељене књиге. Појава првих приручника са практичним саветима којима је олакшаван свакодневни живот (Приручник виноградарства, приручника за заштиту од пожара, од куге, итд.), показује да је тих година дошло и до модернизације свакодневног живота, као последице живљења у уређеној средњоевропској монархији.

Ова анализа показује и за које области је у тадашњем српском друштву владало смањено интересовање. Приметно је да је током 18. века објављен мали број књига из области природних наука (9) и световне филозофије (3). Тај податак може указати на недовољну техничку модернизацију српског друштва и на његову усмереност на практичне социјалне и политичке проблеме с којима се сусретало, с једне стране, а с друге на још снажну доминацију цркве, која је, у области духовног живота, задовољавала и филозофска интересовања.

Веома важни и занимљиви подаци могу се добити и анализом самог садржаја Михајловићеве „Библиографије”. Податак који може донекле помоћи разумевању појединих проблема везаних за развој језика, представља чињеница да је прва световна књига српског 18. века била „Первое учение отроком”, тј. Буквар Теофана Прокоповича, штампан у Епископији Римничкој 1726. године (који се, истина, само по азбуци и намени може сматрати световном књигом, док је већи део садржаја и даље теолошког обележја)²². Управо је то једна од најважнијих књига путем којих је у српску културу ушао рускословенски језик. Повећано друштвено интересовање за правни статус српског народа у Хабзбуршкој монархији показује објављивање „Привилегија” Леополда I, 1732. године, у оригиналу на латинском, а нарочито њихов превод на српски Павла Ненадовића, који је, након што су потврђене од Марије Терезије на сабору 1744. године, објавио Христифор Жефаровић 1745. године.²³ У том погледу је значајан и превод „Регуламента” за војну границу, објављен у Блажу 1748. годи-

²² О самој књизи и историји њеног објављивања у Римнику: Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. 14-15.

²³ О историјату књиге погледати: Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. 35-37.

не.²⁴ Прва српска историја, „Историја о Черној Гори” Василија Петровића, објављена је 1754. године. А једанаест година касније објављено је и „Краткоје введеније в историју праисхожденија Славено-сербскога народа” Павла Јулинца (1765). Тек почетком шездесетих година објављена су прва српска поетска дела Захарије Орфелина, „Ода на воспоминаније второга Христова пришествија по образу пјесни Лва Премудраго”, 1760, која је представљала подражавачку књижевност са још снажно израженим религиозним карактером, а потом и знаменита песма „Горестни плач славнија иногда Србији...”, 1761, која је доживела неколико издања. Прва прозна дела појавила су се неколико година касније у Орфелиновом „Календару”, 1766. (приповетке „Турчин господар и Сербљин слуга”, „Калуђер и дијак” и „Хрузин”).

Појава првих историографских и књижевних радова, педесетих и шездесетих година 18. века, указује на то да је у то доба српско друштво захватио први снажнији талас социјалне (и културне) модернизације. Био је то резултат систематског школовања српске омладине од средине двадесетих и почетка тридесетих година, о коме се бринула црква. Процес друштвене модернизације узимао је, од тог доба, све више маха. Почели су да се појављују први уџбеници латинског, штампани ћирилицом на српском језику, „Начатки латинскога јазика” Христифора Целариуса, 1765, и „Латински буквар” Захарије Орфелина 1766. године. Од 1772. до 1774. године појавиле су се немачка граматика Стефана Вујановског и уџбеник немачког језика Саве Лазаревића. Двадесетак година касније, 1790, појавио се и први речник, „Немачко-српски речник” Теодора Аврамовића. Тада је објављена и прва књига из области природних наука – „Аритметика” Василија Дамјановића, 1767. године. Средином седамдесетих година, након штампања биографије Петра Великог, Захарија Орфелин је издао више географских карата: Руске империје са пограничним земљама; Немачке, Холандије, Данске и Пољске са деловима Шведске, Енглеске и Француске; делова Руске империје (Мале Татарије, кијевске, бјелгородске и вороњешке губерније, део Кубана и Крим); Сарматије; и најзад Летоније, Естоније и Финске, са деловима Литваније, Пруске, Русије и Шведске.²⁵

Готово у исто време 1775. појавио се превод књиге Шарла Ролена „Пут к постојаннеј славе и истинному величеству”, за коју се може констатовати да делом свога садржаја представља и први приручник за унутрашње уређење куће. Осим савета како достићи славу, онима који теже томе циљу, у трећој глави књиге читаоцима се сугерише и на који начин да уреде унутра-

²⁴ Детаљније: Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. 37-39.

²⁵ Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. 116-120, 125-126.

шњост дома, како да се облаче итд.²⁶ Наредне, 1776. године, објављен је Јулинчев превод „Велизара“ Жан Франсоа Мармонтела, првог страног романа објављеног на српском језику. Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих појавила су се и прва издања српских аутора на страним језицима: на латинском, Николе Кишдобранског „*Orientalis Ecclesiae responsio...*” 1778, те прве докторске дисертације: Петра Милорадовића „*Dissertatio inauguralis medica de Saburra primarum viarum*” 1778, Јована Живковића „*Dissertatio inauguralis medica de Furunculo...*” 1784, и Саве Текелије „*Dissertatio iuridica de causa, et fine civitatis...*”, 1786. године; а на немачком Дионисија Павловића „*Denkarde welche der Hochwurdigste Erybishop von Belgrad...*”, 1789. године. Осамдесетих година објављена је и прва књига књижевности за децу – „Магазин за децу” Жан Мари Лепренс де Бомон, 1787. године, који је изгледа био прилично популаран, јер је до краја века доживео још два издања.

Деведесетих година књижевна продукција се знатно развила, о чему сведочи прво издање неког српског средњовековног рукописа, Теодосијевог „Житија Св. Симеона и Св. Саве” (истина под Доментијановим именом) 1794, са критичким коментарима Кирила Живковића. Повећане комуникацијске потребе друштва убрзале су тих година појаву првих српских „дневних” новина (које су излазиле на свака три или четири дана). Најпре су се појавиле „Сербскија новини повседневнија” Маркидеса Пуља у Бечу 1791-1792, а потом, такође у Бечу, и „Славено-сербскија ведомости” Стефана Новаковића (1792-1794). На повећано друштвено интересовање за саму књигу, што је било логична последица тих процеса, указивало је све чешће објављивање каталога и позива на претплату (од 1772-74, када је објављен каталог књига Типографије Димитрија Теодосија²⁷).

* * *

Ако се упореди са културним наслеђем грчког народа у истом веку – у раздобљу од 1680. до 1780. Грци су објавили 1.400 књига:

1680-1705	100
1706-1730	200
1731-1755	400
1756-1780	700

²⁶ Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. 116-120, 128.

²⁷ О овом каталогу детаљније: Георгије Михајловић, *Српска библиографија XVIII века...*, с. 111-112.

У истом раздобљу однос теолошке и лаичке литературе мењао се следећим темпом (у световне књиге нису урачунате граматике):²⁸

	1680-1715	1715-1745	1745-1780
богословска	78%	70%	53%
световна	16%	20%	33%

– може се видети да је, упркос убрзаном социјалном развоју и модернизацији последњих деценија века, српско друштво и даље било у великом заостатку у односу на суседан, православни народ.

Ипак, без обзира на све мањкавости, то је, у најкраћем, инвентар српског културног наслеђа 18. века, против чијег одбацивања и забораву су се борили Вукови опоненти. С тим наслеђем српски народ је ушао у 19. век.

Језик тих књига био је неуједначен, оптерећен диглосијом и тригло-сијом. Та чињеница послужила је, свега неколико деценија касније, као повод острашћеним полемикама о будућој основици књижевног језика, које је заподенуо Караџић.

²⁸ Подаци преузети из предавања „Проналазак, подражавање, замена: незавршена просвећеност”, које је проф. Трајан Стојановић одржао на Округлом столу Катедре за Општу савремену историју Филозофског факултета у Београду, 24.02.1998.године.

Summary

Miroslav Jovanović

Society in Serbian Literarily, Cultural and Scientific Heritage of 18th Century

Owing to political instrumentalisation, cultural tradition of the Serbian middle classes were almost always either uncritically attacked or uncritically favoured. Thus, there is not wonder that they have survived in the collective memory only as symbols. Therefore knowledge about them is relatively poor. The analysis of the literary production of the Serbian 18th century has shown that 408 books were published during that century. Little more than one third of the published books had teological charater (140). It has to be pointed out that in certain number of the profane books and books printed in foreign languages (268), religios contents prevailed (in school “primers”), while the great number of the books represented the religious spirit of the epoch in its context. At the very beginning of the century, exclusively teological books were published, while first profane books appeared in 1720-ies. Production of profane books prevailed at the end of the century. The analysis have shown that the most attention of Serbian middle classes was directed to schooling, education of children (47 textbooks and 16 educational books), but there was also a great interest in literature by domestic writers (46 books), and foreign ones (24 translations), history etc. Impulses of modernisation impulses are visible in the production, such as printing of the first newspapers or practical handbooks for everydaylife. The comparison between Serbian and Greek tradition of this epoch is interesting. Greeks have published much greater number of the books (1400), while more than 50% of the titles were of religious or teological character.

